

տեսնելու իր ձագերը, մէկէն կը թռու-
չէր և քանի մը ժամու մէջ կը հատա-
նէր կ'անցնէր այն միջոցն որ կը բաժնէր
իրմէ իր ձագերն, այս է Պաղտատէն մին-
չև Հալէպ: Իսկ Հալէպ քաղաքն դիւրաւ
կը տեսնուի 'ի հեռաւորութենէ, վասն
զի իր դիրքն այնպէս է, որ մեծ աշտա-
րակի նման կը բարձրանայ աւազուց
լայնածաւալ Ովկիանու մէջ:

Հալէպ քաղաքին մէջ կը տեսնուին
նախկին թագաւորաց գերեզմաններն,
համբաւաւոր Հրէից ժողովարան մը,
գեղեցիկ պարտեզներ, և այն ջրանցքը
զոր Հեղինէ դշտոյն շինել տուեր էր,
խմելի ջուր բերելու քաղաքը չորս փար-
սախ տեղ հեռաւորութենէ: Նոյնպէս
քաղաքին շրջակայ կողմերն գրեթէ 10
փարսախ հեռաւորութեամբ, կ'երեւին
տակաւին աւերակաց մնացորդներ, ու
րոնցմէ ոմանք յայտնապէս հռովմէա-
կան իշխանութեան դարուն կը վերա-
բերին: Այս աւերակներն ըստ մեծի
մասին մեծահատոր արձանաց մնա-
ցորդներ են, յորոց ոմանք մինչև քա-
ռասուն և յիսուն ոտք երկայնութիւն
ունին: Կը գտնուին դարձեալ յոտին՝
որմոց բեկորներ 'ի վեր ունելով կամար-
ներ, որոնք անշուշտ ժամանակաւ մաս-
էին մեծակառոյց տաճարաց: Այս յի-
շատակարանաց շատերն լաւ վիճակի
մէջ են, և կը ծառայեն կարաւանաց
իրրև ապաստանարան գիշեր ատեն:
Նոյն յիշատակարանաց քովերն կը տես-
նուին միջոց ընդ միջոց հին ճանապար-
հաց մնացորդներ, ջրանցից բեկորներ
ժայռից կողերուն վրայէն կախուած:
Այս աւերակներն կը ցուցնեն որ եր-
բեմն նոյն կողմերը հռովմայեցւոց կա-
րևոր կայարան մ'եղած ըլլայ, և հաւա-
նաբար Հնդկաստանի ընդ Արևմտից ու-
նեցած վաճառականութեան անցու-
դարձի տեղ:

Բայց վերջին երեսուն տարուանս մէջ
մեծ կորուստ ըրաւ Հալէպ վաճառա-
կանութեան մասին, եւրոպական վա-
ճառուց հոն մտնելուն համար. բայց
որոնք որ տեսած են այս քաղաքս՝
ամենքն ալ միաբերան գոված են: Բը-

նակչաց մարդասիրութեամբն, գեղե-
ցիկ դրիւքն, ճանապարհաց վայելչու-
թեամբն, յիշատակարանաց փառաւո-
րութեամբն, տանց ներքին պերճու-
թեամբն, իրաւցնէ « Ասորւոց ադա-
մանդն է », ինչպէս անուանեց զայն
ասկէ 300 տարի առաջ Պ. Ռաւփօլֆ,
և Արևելից Հռենոսը », ինչպէս կոչեց
ճանապարհորդն Տը Սալ:

ԵՓԵՍՈՍԻ ԱՆԱՀՏԱՅ ՄԵՀԵԱՆԸ

Եփեսոսի Անահտայ մեհեանը, աշխար-
հիս եօթն հրաշալեաց մին, բայց ան-
ծանօթ մնացեալն յայնքան դարուց
հետէ, վերջերս 'ի լոյս ելաւ արդեամբ և
ջանիւք Պ. Վուտհնայուդին, Զմիւռնիա
քաղաքէն երեսուն և վեց մղոն հեռու
Այասուլուք անուն տաճկաբնակ գեղին
մէջ: Թէ և այս մեհեանն տակաւին յո-
տին էր Քրիստոսի թուականին առա-
ջին դարուն, և Պօղոս առաքեալ քա-
րողեց անդ զքրիստոնէութիւն, բայց
յանցանել ժամանակաց անյայտ մնա-
ցեր էր, միայն այս չափն յայտնի էր
որ Գոթացիք կործանեցին զայն յեր-
րորդում դարու և աւարեցին բոլոր մէ-
ջի հարստութիւնը. բայց և զայս գի-
տեմք որ բոլորովին հիմնայատակ և
անյայտ ընողն երկրաշարժն և ջուրց ու-
ղղմունքն եղաւ: Շատ զարմացաւ անդ-
դիացի հնայոյզն երբ քննեց և իմացաւ
որ մեհենին մնացորդներն մզկիթի մը
շինութեան գործածուեր էին:

Այս մեհեանը բաղդատելով ուրիշ
մեհենաց հետ, աւելինոր էր ժամանա-
կաւ, և հնագոյն շէնքի վրայ շինուած
յոնիական ճարտարապետութեամբ:
Մեծին Ալեքսանդրի ժամանակ դեռ
լմընցած չէր շէնքը, և այս անտի ստոյգ
է, որ մակեդոնացի աշխարհակալն ա-
ռաջարկեց Եփեսեցւոց իր վրան առ-
նուլ շինութեան բոլոր ծախքը, պայմա-
նաւ որ իր անունն դրուի մեհենին ճակ-
տին վրայ. բայց Եփեսացիք բոլորովին
մերժեցին այս առաջարկութիւնը, ին-

չու որ զայդ ընելով, չափազանց կերպով պատուած կ'ըլլային մարդ մը:

Թէպէտ այս մեծակառոյց մեհենին ստոյգ տեղը գտնողն և 'ի լոյս հանողն Պ. Վուտ եղաւ, բայց շատ դարերէ 'ի վեր անծանօթ մնացեալ հնագիտական գաղտնիքն պարզելու համար առաջնորդ ու առաջին յաջող փորձ ընողն Պ. Լիք զնդապետն էր: Ասիկա յամին 1836 աշխարհացոյց տախտակ մը հրատարակեց, որ կը բովանդակէր Սքալա Նուովայի ափունքն ու ծովածոցն. և այս իբր հիմն ծառայեց ուրիշ հրատարակութեանց: Այս հրատարակեալ աշխարհացոյց տախտակներն աստի անտի ժողոված անորոշ տեղեկութեանց վրայ յենլով, մեհեանը Եփեսոս քաղքին հիւսիսակողմը կը դնէին. թէպէտ սխալական էր կարծիքն՝ որով և չհամոզուեցան գիտնականք, բայց մեծապէս օգտուեցան անոնց գծած ընդհանուր սահմանէն:

Յամին 1862 Պ. Ֆալքներ գիրք մը հրատարակեց Եփեսոսի վրայ, յորում հեղինակը ուրիշ տեղ կը դնէ զմեհեանը, այսինքն նաւահանգստին դիմաց, քաղքին արեւմտակողմը: Այս ենթադրութիւնը բաւական հաւանականութիւն կ'ընծայէր, նոյն իսկ Պ. Քիրէրդ ընդունեցաւ այս կարծիքն մինչև ցամառ 1870, բայց միշտ տարակուսանք, անանկ որ իր աշխարհացոյց տախտակին ծանօթութեանց մէջ զոր հրատարակեց յամին 1871, ակնարկութիւն կ'ընէ Պ. Վուտի քննութեանցը և կարծեացը, և կ'ընդունի իբրեւ ճշմարիտ:

Պ. Վուտ իր պեղմունքն 1863ին սկըսաւ, և սկզբան իր ծախիւքն կ'ընէր, առանց գործեաց, առանց հաստատուն բնակութեան, առանց ապաւինի, առանց ձեռնտուութեան, միայն Լոնտոնի թանգարանին քաջալերութիւններէն յորդորեալ:

Նոյն վերոյիշեալ տարւոյն նոյեմբեր ամսոյն մէջ 'ի լոյս հանեց թէատրոն մը և մէկ քանի գրութիւններ դտաւ, որոց մէջ երկու նամակ Անտոնիոսի Պիոսի առ ժողովուրդն Եփեսացւոց:

Պ. Վուտ այս յաջողութենէն քաջալերուած սկսաւ փնտռել մեծ թէատրոնը: Գտաւ մէկ քանի գրութիւններ, ինչպէս այլ և այլ նամականի, որոց մէջ մին Ադրիանու առ Եփեսացիս, (120, սեպտ. 27): Գտաւ դարձեալ ուրիշ գրութիւն մ'ալ, որոյ մէջ կը խօսէր Անահտայ մեհենին վրայ, և կը բովանդակէր հետաքրքրական տեղեկութիւններ մեհենին մօտից և ծիսարանին վրայ. և ունէր ոսկւոյ և արծաթոյ ուխտական արձանաց ցանկ մը, յորում նշանակուած էր անոնց ծանրութիւնը, կանոններ՝ ըստ որոց այս ուխտական և նուիրական արձաններն պիտի տարուէին թափորի ատեն, և անոնց գործածութեան կերպերն: Այս յիշատակագիրը Փոքր Ասիոյ մէջ մինչև ցայսօր գտնուածներէն ամենէն ընտիրն է:

Այս մեծագին մետաղէ արձանաց ցանկին մէջ յիշատակութիւն եղած է և Անահտայ այլ և այլ պատկերաց վրայ երկու եղջերուներով, որոնք կը նմանէին անշուշտ Դեմետրիոս անուն ճարտարագործին և իր ընկերացը շինած արձանաց, ինչպէս կը տեսնուի ստէպ Եփեսոս քաղքին կայսերութեան ժամանակի դրամոց վրայ: Նոյն յիշատակագրին մէջ կը հրամայուի դարձեալ որ ուխտական առարկաներն թափոր հանուին այս ինչ որոշեալ օրեր, և պըտըտելով Մանեէզիա դռնէն մինչև մեծ թէատրոնը, մօցնեն դարձեալ Քորէսսիա դռնէն և բերեն մեհեանը: Եւ ահա այս տեղեկութիւնն իբրեւ առաջնորդ եղաւ Պ. Վուտի գտնելու մեհենին բուն տեղը:

Պ. Վուտ մեծ թէատրոնը 'ի լոյս հանելէն ետքը, դտաւ և քաղքին դռներէն մին, զոր համարեցաւ թէ այն ըլլայ ինչ որ կը յիշատակեն հին մատենագիրք Մանեէզիա անուամբ: Այս դռնէն քիչ հեռու դտաւ մետասան ոտք խորութեամբ ճամբայ մը և անոր երկու կողմերը կարգաւ շիրիմներ: Փիլոստրատոս կը պատմէ որ յերկրորդումն դարու յետ Քրիստոսի, Դամիանոս անունով մէկը վրան գոց ճամբայ մը շինեց, որ Մա-

նեղիա դռնէն մինչև Անահտայ մեհեա-
նը կը հանէր, և զասիկա շինելուն նը-
պատակն այն էր որ թափորի ատեն
եթէ գէշ օդ ըլլայ՝ քաղաքացիքն ամ-
փոփուելու տեղ մ'ունենան: Այս ճամ-
բան ուղղեալ էր 'ի հիւսիսոյ յարևմուտս,
ունելով երկու կողմերը քառակուսի
կարգաւ սիւներ, որ անտարակոյս Դա-
միանոսի ճամբուն յենարանքն էին: Պ.
Վուտ երբ զասիկա գտաւ, իմացաւ որ
քաղաք տանող գլխաւոր ճամբաներէն
մին 'ի լոյս հանած է: Այն անթիւ շի-
րիմներն՝ որ ճամբուն երկու կողմերն կ'ե-
րկէին, երևելի անձանց կը վերաբե-
րէին, ինչպէս Ասիոյ կայսերական պրե-
տորին, և այլն:

Պ. Վուտ անխոնջ աշխատասիրու-
թեամբ շարունակեց իր պեղմունքները
մինչև ցամառ 1869. և զայս ընելու ատեն
ուրիշ ճամբայ մ'ալ գտաւ, որ քաղբին
ուրիշ մէկ դուռը կը հանէր. նոյնպէս
հոս ալ շատ շիրիմներ և սեանց խա-
րիսխներ կ'երկէին: Տեսնելով անգղիա-
ցի հնայոյզն այս ճամբուն երկայնու-
թիւնը՝ համեմատաբար առաջնոյն, որ
կը մեկնէր, ինչպէս ըսինք, Մանեէղիա
դռնէն, և մեծատարած թէատրոնին
դիրքը՝ համեմատութեամբ երկուց ճա-
նապարհաց, հետեցուց որ ասոնք պէտք
էին միանալ մէկ կէտի վրայ, և թէ նոյն
կէտն մեհեանն է: Այս երկու ճանա-
պարհաց հետոցը հետեւելով, պէտք էր
որ մեհենին շրջապատ պարսպին հաս-
նէր, որ ամենընդարձակ էր, ինչպէս
յայտ է 'ի նկարագրութեանց: Ըստ
նախագուշակ ենթադրութեան պա-
տահեցաւ իրաւընէ: Պ. Վուտ ապրիլ
ամսոյն մէջ շօշափեց շրջապատին անկիւ-
նը, որուն կը սպասէր անհամբեր: Այս
շրջապատին վրայ գտաւ յոյն և լատին
լեզուաւ գրութիւն մը, որ կ'աւանդէր
թէ Ալգոստոս մեհենին չորս կողմը շըր-
ջապատ մը կուցանել տուաւ: Նոյն
շրջապատին վրայ քիչ մ'անդին, գըտ-
նուեցան ուրիշ գրութիւններ ալ, որ կը
պատմէին թէ Ալգոստոս այն ատեննե-
րը սահմանը ձևացունող նուիրական
սեանց մէկ քանին վերանորոգեց:

Պ. Վուտ այս շրջապատն բռնած ա-
ռաջ գնաց որչափ և կրցաւ, և յառա-
ջեց 1200 անգղիական ոտք դէպ 'ի հիւ-
սիսային արևմտակողմը: Հոս որովհետեւ
պատն դէպ 'ի արևելք կը շեղէր, անոր
համար կորսընցնելով ուղղութիւնը,
սկսաւ վերոյիշեալ շրջապատին երկայ-
նութեան մէջ բովանդակեալ միջոցը
փորել, յուսալով տաճարին ստոյգ տեղն
գտնելու: 1870 տարւոյն սկիզբները
գտնուեցան քանի մը հռովմէական շէն-
քեր և միւսիոն քարամբ շինուած տրի-
տոն մը: Այս շէնքերէն մէկ քանին հա-
ւանաբար չաստուածոյն պաշտօնէից
բնակարանքն էին: Գտնուեցան հոն մէկ
քանի գրութիւններ, որոնք մեծաւ մա-
սամբ ուխտականք էին, և մեհենին
նուիրական շրջապատին կը վերաբե-
րէին: Գտնուեցաւ նմանապէս սպիտակ
կիճէ սալայատակ մը 9 բլթաչափ թանձ-
րութեամբ, և կային գետնոյն վրայ ար-
ձանաց մնացորդներ:

Այս նշաններէն գուշակելով Պ. Վուտ
թէ մեհեանն մօտեցած է՝ խրախուսուե-
ցաւ առաջ տանիլ իր պեղմունքներն, և
գտաւ դարձեալ նոյն տեղերն սպիտակ
կիճէ յոնիական սեանց իւարիսխներ 6
բլթաչափ տրամագծով: Եւ այսպէս ա-
ռանց վհատելու ոտն առ ոտն առաջ
տարաւ ձեռն արկեալ գործն, և 'ի լոյս
հանեց բոլորովին Անահտայ մեհենին
տեղն և իր մնացորդներն 'ի մեծ փառս
իրեն և դարուս:

Թէպէտ այս մեհեանն կառուցեալ 'ի
կճոյ, յոսկւոյ և յարծաթոյ, կը գերա-
զանցէր իր հարստութեամբն քան զա-
մենայն յիշատակարանս յունական
հնութեան, բայց հնայոյզը և արուես-
տաւորք քննելով այն արձանները՝ զորս
Պ. Վուտ ընտրանգը Լոնտրա դրկեց,
շատ ստորին կը գտնան զանոնք քան
զնոյն ժամանակի յունական քանդակ-
ները. թէ և ճոխ շինուած են և կենդա-
նութիւն մը կը փայլի վրանին, բայց
չեն հասնիր Պարթենոնի արձանաց գե-
րազանցութեան: Բայց այսու հանդերձ
չեմք կրնար դիտել այն համբաւաւոր
մեհենին սիւներն առանց զարմացման,

զորս տեսաւ Պօղոս առաքեալ և քա-
րողեց անդ :

Մեհենին ճարտարապետական ոճոյն
գալով՝ չեմք կրնար որոշ վճիռ տալ,
ինչու որ դեռ ամբողջապէս դուրս ելած
չէ ձևը . միայն այս կ'ըսեմք որ յունա-
կան ճարտարապետութեան պատմու-
թեան աւելի պայծառութիւն և առա-
ւելութիւն մը տուաւ այս մեհենին գիւ-
տը :

ՄՈՆՍԸՆԻ Ս . ՆԻԿՈԼԱՅՈՍ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Ի վաղ ժամանակաց անտի համբաւա-
ւոր եղած է 'ի պատմութեան Մոնսընի
անցքը , վասն զի կը յիշեցնէ Մարիոսի ,
Պոմպէոսի և Կոստանդնի լէգէոնները ,
և Պիպինոսի ու Մեծին Կորոլոսի բա-
նակները , նոյնպէս և գաղղիական գուն-
դերն որ յամին 1859 անցան զՄոնսը-
նի առ 'ի իջանել յիտալիա և պատե-
րազմել ընդդէմ Աւստրիոյ վասն ազա-
տութեան իտալիոյ : Կ'երևայ որ հին